

У кінці черги по гамбургери

Едвін Бендик

Томас Л. Фридман. *Лексус і оливкове дерево*. — Львів: Незалежний культурологічний часопис «І», 2002.

Американський політолог Френсис Фукуяма прославився тим, що у 1989 році прикінчив історію. В літньому номері часопису «The National Interest» з'явилася його відома стаття «Кінець історії?». Знаменно, що цей текст написано ще до 4 червня, дня, коли мешканці глобального села змогли побачити на екранах своїх телевізорів два напрочуд прикметні спектаклі: перші вільні вибори у Польщі та побиття китайських студентів на пекінській площі Небесного Спокою.

Здавалося, наступні місяці підтверджували слушність тези Фукуями: слідом за Польщею пішла Угорщина, 9 листопада 1989 року впав Берлінський мур, Чехословаччиною прокотилася оксамитна революція. Пекінська трагедія здавалася лише останнім пароксизмом, передсмертними конвульсіями історії. Настав тріумф Заходу й західної ідеї. Проявився він найочевидніше в цілковитій вичерпаності життєвих сил системних альтернатив західному лібералізму. Через те саме збувся прогноз Гегеля, який помітив перші ознаки смертельної хвороби у 1806 році, після битви під Єною. Наполеонова перемога мала провіщати початок нової епохи в історії людства, фіналом котрої буде держава, побудована на ідеалах рівності і свободи й очолена людьми, які керуватимуться присудами «трибуналу Розуму».

Фукуяма — щасливий учень Гегеля, що дочекався здійснення пророцтва свого вчителя. Есей американського вченого закінчується такою візією:

Кінець історії буде дуже сумною епохою. Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям в ім'я цілковито абстрактних ідей, загальна ідеологічна війна, котра вимагає сміливості, відваги, уяви, ідеалізму — все це поступиться місцем економічній калькуляції, ненастанному розв'язанню технічних проблем, турботам про довкілля та задоволенню вишуканих споживацьких потреб. У постісторичну добу не буде ні мистецтва, ні філософії, а тільки постійна опіка над музеєм людської історії. Переживаю сам і спостерігаю в інших сильне почуття ностальгії за часами, коли існувала історія. На ділі ця ностальгія буде певний час і далі підсилювати суперництво й конфлікти, навіть у постісторичному світі. Цивілізація, котра постала в Європі після 1945 року, з її північноатлантичним та азіатським відгалуженням, збуджує в мені дуже амбівалентні почуття, хоча я розумію, що вона була неминучою. Може статися, що сама ця перспектива століть нудьги на краю історії сприятиме тому, що історія розпочнеться ще раз.

Настрій кінця передався багатьом мислителям, котрі заходилися квапливо дописувати свої розділи до тексту Фукуями, поки ніхто ще не вигукнув: «кінець читання!» — і не згасив світла.

Переклав із польської Костянтин Москалець.

Том Джим Горган оголосив кінець науки, Френсис Кернкрос, публіцистка британського тижневика «The Economist», пообіцяла смерть відстані, американський дисидент-інтелектуал Джеремі Рифкін оголосив кінець праці, французький соціолог Ален Турен визнав, що ми є свідками кінця суспільства та поступу, а технологічний візіонер Біл Джой, роздумуючи над тим, чому майбутнє не потребує нас, ствердив принагідно, що, либонь, надходить і кінець самої людини. Про Бога не згадую, бо Його понад сто років тому умертвив Фридрих Ніцше.

Але це ще не кінець. Покладення певних ідей до труни запускає в рух цілий ланцюг наслідків. Коли закінчується історія, закінчується також велика політика. Її місце займає техніка як раціональний метод розв'язання поточних проблем. У світі, вільному від міязмів історії, все можна звести до економічних, правових, технічних, наукових питань, які, поза сумнівом, піддаються розв'язкові, наче просте математичне рівняння. Результат може бути тільки один, а коли так, то роль політиків і політики мусить зводитися до простого керування. А коли закінчиться політика, то закінчиться і війна, котра, на думку безсмертного Карла фон Клаузевіца, є нічим іншим, як екстремальним знаряддям реалізації політичних цілей.

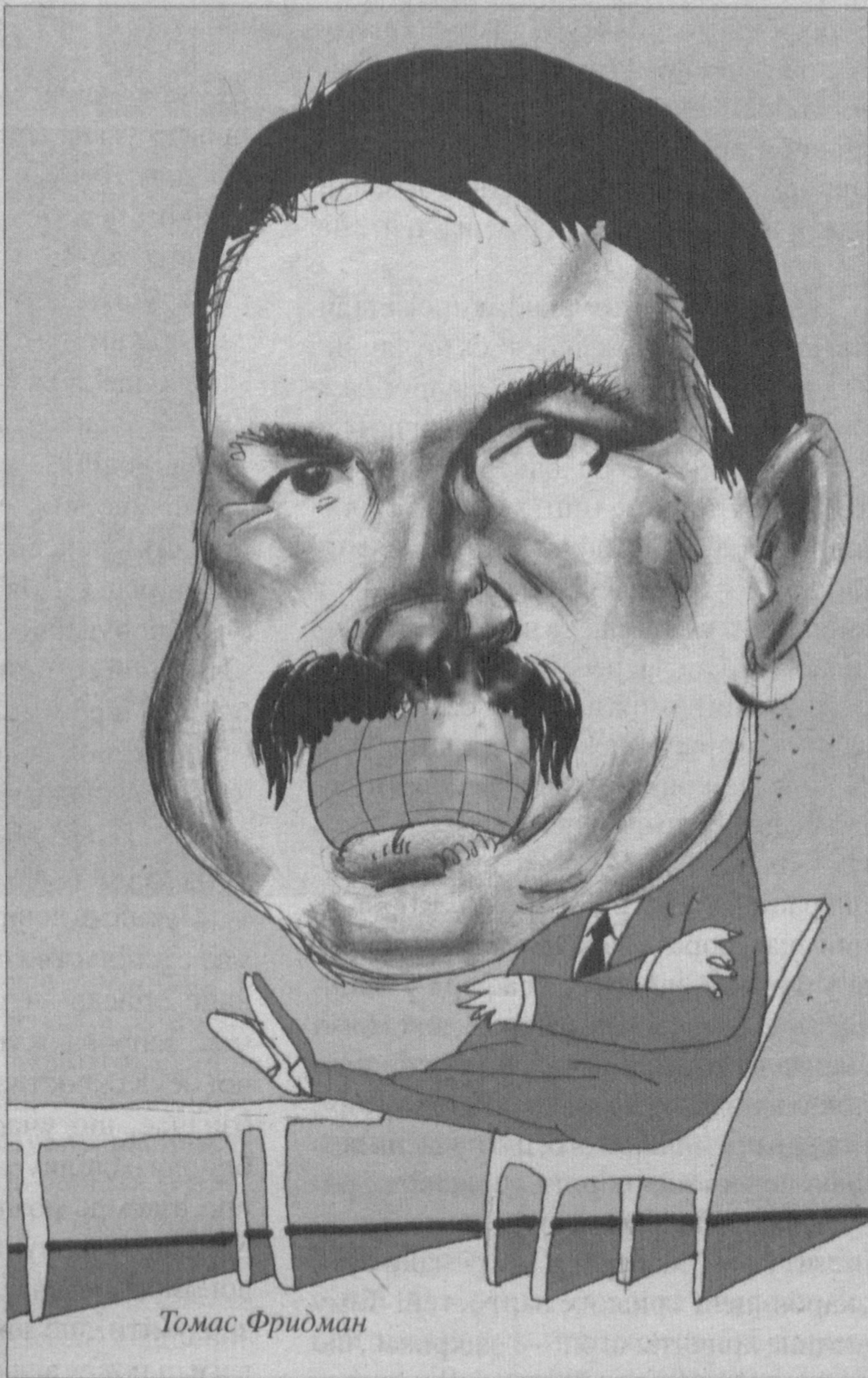
Такого висновку через десять років після Фукуями дійшов інший американець, Томас Л. Фридман, публіцист із «The New York Times», у бестселері «Лексус і оливкове дерево». Отже, на його думку, кінець історії означає прихід щасливої епохи глобалізації (звичайно, то не є негайний процес: побудова глобального суспільства, як колись і соціалістичного, повинна трохи потривати) — епохи, в котрій немає воєн, а чому — пояснює теорія золотих дуг.

Вона проголошує, що країна з відповідно високим рівнем економічного розвитку, з середнім класом, настільки великим, аби фірмі Макдоналдс було вигідно відкрити там мережу своїх харчевень, стає країною Макдоналдса. А люди з таких країн не воюють між собою, позаяк воліють чекати у черзі по гамбургер.

Достоту як у відомому анекдоті про Марію Антуанету, котра, їхавши через французьке село напередодні революції, була зворушена гіркою долею голодних селян. Запитавши, в чому при-

чина їхніх злиднів, вона почула: немає хліба. Тоді нехай їдять тістечка! — мовила королева і, задоволена знайденим розв'язанням, рушила далі, у напрямку гільйотини, що вже чекала на неї. Чому вони воюють між собою? — питає стурбований Фридман. Бо голодні. Ну, то побудуйте їм макдоналдса.

Отак раптом виявилось, що проблеми, над якими роками сушили голови сотні наймогутніших філософських

Малюнок Володимира Костирка

умів, можна розв'язати таким банальним способом. Ото знову людина Заходу зафундувала собі утопію, вкотре оголосивши можливість побудувати рай на землі, де кожний матиме доступ до інтернету і гамбургерів, а суперечності розв'язуватимуть психотерапевти й лікарі, що прописують lifestyle drugs (на кшталт прозаку та віягри). Їхні ліки допоможуть пережити обіцяну Фукуямою нудьгу без потрапляння у смур. Зрештою, сам Фукуяма звертає увагу на тривожне явище фаршування гіперактивних дітей заспокійливими засобами. Тільки у Сполучених Штатах так ставляться до понад трьох мільйонів малюків. Поволі знаходить підтвердження думка німецького соціолога Ульріха Бека, що у постмодерну добу суспільні проблеми розв'язуватимуть фармацевтичними й психотерапевтичними методами. Але хіба цього не практикували вже у багатьох комуністичних країнах, коли дисидентів, людей бозна-чому незадоволених досконалою системою, спрямовували на лікування до «психушок»?

Уважний читач «Лексуса», якщо ейфорія після розділу про теорію золотих дуг не завадила йому читати далі, через кількості сторінок знайде стислу, але істотну примітку, яка свідчить, що американський публіцист хоч і вірить у рушійну силу об'єктивних історичних

процесів, однак уважає, що їх слід активно підтримувати:

Якщо дві держави, котрі мають бари Макдоналдса, ніколи не воювали між собою, то це почасти наслідок сили Сполучених Штатів і їхньої готовності застосувати свою потугу проти тих, хто міг би загрожувати процесові глобалізації — починаючи з Іраку й закінчуючи Північною Кореєю. Невидима рука ринку нічого би не здобула без невидимого кулака.

Отже, запровадимо глобалізацію хоча б на вістрях багнетів, доведемо до логічного кінця справу, яку 1806 року розпочав Наполеон, вигравши битву під Єною. Віра в кінець історії виникає з переконання, що якраз ми маємо рацію, що наші цінності — універсальні, а той, хто чинить їм опір, є варваром, якому задля його ж власного добра ці цінності треба накинути силоміць.

З варварами, як завжди, існує певний клопіт. Не всім смакують гамбургери. Ось, наприклад, субкоманданте Маркос, символічний вождь антиглобалістського руху сапатистів у Мексиці, 1997 року запевняв на шпальтах «Le Monde Diplomatique», що ми передчасно поховали історію. Адже триває четверта світова війна, війна бідних проти глобального капіталу й невидимого кулака, який його підтримує. Маркос, як і Фукуяма, старанний учень Гегеля, хоч і з іншого класу, доводить, що одночасно з падінням Берлінського муру закінчилася не історія, а лише холодна війна, котра, по суті, була Третьою світовою. На його думку, соціалістичний проєкт упав не внаслідок невблаганного історичного процесу, а в боротьбі з абсолютною перевагою форсованого Сполученими Штатами глобального капіталізму. Однак війна та закінчилася не остаточним миром, а станом війни перманентної.

Маркосові слова тоді проігнорували, сприйнявши його як екзотичного захисника прав індіанців, без більшого значення для долі світу. Тим часом проникливіші соціологи, як-от Мануель Кастельс, попереджали: народжується новий різновид суспільних рухів, модельним зразком котрих є сапатисти. Цю модель побільшують десятки інших рухів: антиглобалісти, екологи й екотерористи, ультраправі американські міліції та німецькі неонацисти, а також терористичні мережі, такі, як Аум Синрикьо й аль-Каїда.

11 вересня історія голосно нагадала про себе. Події того дня заскочили всіх, хто піддався спокусі однобічної лектури і повірив Фукуямі, Фридманові, Тофлерам, а також їхнім ура-оптимістичним візіям. Ті, хто читав трохи більше, не могли бути заскоченими. Тут ідеться не тільки про можливість передбачити саму атаку — хоча до 11 вересня було багато опрацювань і прецедентів, котрі вказували, що такий начебто божевільний акт є насправді якнайреальнішим (до того ж, з'являються документальні свідчення того, що безвладна бюрократія ФБР попросту знехтувала інформацію від своїх агентів): досить покопатися в інтернетних архівах таких інституцій, як «Rand Corporation», або переглянути в книгарнях доступні книжки, присвячені тероризмові.

Маркос мав рацію, визнали після 11 вересня Сполучені Штати, а разом з ними багато інших держав. Ми перебуваємо в стані війни. Але чи це все та

сама війна, що її описав фон Клаузевіц, війна, котра має три мети: подолати сили ворога, захопити його територію, нав'язати йому мир? Теперішні труднощі починаються вже за спроби досягти першої мети. До ворогів належать не держави, а процеси, і сила є їхньою еманцією. Процеси ті цілковито хаотичні, непрораховувані й непередбачні, вони точаться на неокресленій території. Переконання, що цю війну можна виграти, провадячи її в Афганістані, — ілюзія. Як пишуть експерти з «Oxford Research Group» і підтверджує американська розвідка, під час операції в Афганістані протягом першого півріччя знищено понад 20–30% потенціалу аль-Каїди. Решта, розпорошена по всьому світі, практично невлівима й щохвилини готова вдатися до дій. Позаяк маємо такі проблеми з основними дефініціями, то, може, війна, яка для одних триває вже понад десятиліття, а для інших щойно від вересня 2001 року, — не класична? Може, це попросту громадянська війна — світова громадянська війна, як назвали її публіцисти? Що є її ставкою?

11 вересня 2001 року одночасно з вежами Всесвітнього торговельного центру лягла в руїнах остання велика

утопія, заснована на оптимістичному просвітницькому проєкті. Остаточного закінчилося XX століття — століття не здійснених візій земного раю. Добігло кінця ейфорійне десятиліття, започатковане політичною революцією 1989–1991 років у Центральній Європі, коли впав Берлінський мур, припинив існування Варшавський пакт і розпався Советський Союз. Цей переворот збігся з новою науково-технічною революцією: вибух інтернету і щільникового телефонного зв'язку, а також початок Human Genome Project (проєкт пізнання людського геному), народження Нової Економіки і візії глобального інформативного суспільства доводили, здавалося, що врешті-решт перемир'я розум.

Провісники тих візій не помічали, що суспільство розвивається не лінійно і не за одним сценарієм. Дедалі більша частина суспільств Заходу відкидає ідею поступу і переходить на постматеріалістичні позиції, коли важливішим стає не комфорт, вимірюваний кількістю технологічних пристроїв, а якість життя, досягнена через прагнення цікавої праці, перебування у чистому середовищі, можливість самореалізації. Ці прагнення тим сильніші, що більше починаємо усвідомлювати головне джерело загрози, яким, власне, є поступ, наслідки котрого випадають з під раціонального контролю. Коров'ячий сказ, справа зараженої снідом крові у Франції, діоксинова афера у Бельгії, афера лодзької швидкої допомоги, скандали на американській біржі, розпочаті падінням концерну «Енрон», стають причиною того, що сучасна людина перестає довіряти державі як регулювальникові поступу, а також таким інституціям, як церква, котрі мали бути скарбницею тривких вартостей. Тому людина кричить: стоп! — і відкриває, що має дедалі більшу силу, котра знаходить вихід в акціях «знизу»: захисті приреченої на каменування нігерійки Сафії, протестах проти планів концерну «Шел» затопити нафтову платформу або антиглобалістських виступах.

Драма наділеної дедалі більшою силою сучасної постматеріалістичної людини Заходу полягає у суперечності між прекрасними намірами та їхніми наслідками. Бореться вона, наприклад, за чистіше природне середовище і гадає, що це боротьба за універсальну вартість. Тим часом мешканці менш розвинених країн хочуть передовсім якнайшвидше змодернізуватися, а позаяк стартують із позиції кількадесятилітнього запізнення, то не можуть осучаснитися без негативного втручання в довкілля — в цьому випадку екологія є вартістю другорядною, розкошами багатіїв.

Так само й заклики обмежити споживання в таких країнах, як Сполучені Штати, Японія або Німеччина, означають у світі, котрий є системою сполучених посудин, що найбільше втраять на цьому найбільшні. Американець із його несамовитим споживанням — найкращий спонсор людей у бідних країнах, а його долари рухають не лише американську економіку.

Придивляючися до парадоксів і суперечностей цього світу, не можна уникнути запитання: яка причина того, що, попри все, у ньому постійно утримується стабільність і, як зауважує Рішард Капусцінський, усупереч усьому,

що демонструють медії, війна в цьому світі є радше винятком — адже більшість із шести мільярдів людей живе все-таки в мирі? Томас Л. Фридман не має сумнівів: клеєм, що з'єднує світ, є смак гамбургера від McDonald's і потуга літаків F-15 від «McDonnell Douglas», пряник і батіг Pax Americana. Чи буде цей клей тримати й надалі, після того, коли з'ясувалося, якою ілюзією є його сила?

Цікаве також запитання, як — попри прогресування розкладу вартостей промислового суспільства й постмодернізацію, перебіг якої призводить, серед іншого, до нехтування традиційними інституціями, заснованими на авторитеті, такими, як держава або церква, — ми все ще можемо жити разом? Сполучною ланкою новочасного суспільства є довіра, — показав (значно переконавши, ніж у розповіді про кінець історії) Френсис Фукуяма в однойменній книжці («Довіра», 1995). Без довіри функціонування вільних людей у демократичній системі було б неможливим, бо саме віра у взаємну добру волю заступає кийок полісмена й уможливорює злагодне співжиття людей навіть за відсутності інструкторів, котрі на кожному кроці вказують, що слід робити.

Сутність довіри як «клею», що тримає суспільство вільних людей, досконало описав антрополог Ервінг Гофман, запроваджуючи категорію «чемної неухажливості». Чемна неухажливості означає, що учасники сучасного публічного спілкування укладають угоду про взаємне розпізнавання й охорону. Минаючи на вулиці іншу особу, ви за допомогою ненахабного погляду даєте зрозуміти, що вважаєте її гідною поваги, а потім відводите очі, щоби засигналізувати відсутність агресії; зустрічний робить те саме.

Ентоні Гіденс у вже класичній праці «Модерність і тотожність» так інтерпретує Гофманові слова:

Описані в Гофмана повсякденні ритуали довіри й тактовності є чимось більшим, аніж способами захистити почуття власної гідності й гідність інших. Оскільки вони торкаються самої тканини повсякденних інтеракцій, бо пов'язані з контролем жестів, постави тіла, міміки, а також застосування мови, остільки стосуються найпідставовіших аспектів онтологічної безпеки.

У ситуації загроженості тероризмом уяву опановує страх перед Чужим, чемну неухажливості заступає підозріливість. Кожний може бути потенційним агресором, на місці спільноти вільних людей постає анонімна маса вороже налаштованих один до одного індивідів.

Коли ніхто нікому не довіряє, доходить до війни кожного з кожним, що її описав Томас Гобс у «Левітані», або ж починаємо жити у сартрівському пеклі. Розпадається суспільна тканина, велетенськими стають економічні втрати. Найкраще показує це американська параноя навколо сибірки, котра коштувала Сполученим Штатам мільярдів доларів, марно витрачених на закупівлю антибіотиків, детекторів для пошти, застосування спеціальних заходів безпеки федеральною і місцевою владами.

Виразну ерозію довіри намагаються замінити процедурами, абсолютної вартості набувають право й економіка як регулятори суспільного життя. Це найпомітніше у Сполучених Штатах, де правовий абсолютизм приводить до абсурдів, а страх бути звинуваченим і покараним за непередбачені наслідки паралізує, наприклад, діяльність інноваційних фірм, котрі могли б запропонувати нові технології для боротьби з тероризмом. Дедалі частіше в їхніх розрахунках з'являється побоювання, що замість біржі вони опиняться у суді, захищаючися від позовів людей, ошуканих, скажімо, недостатньою ефективністю запропонованої технології.

Якщо елегантна у своїй простоті Фридманова теорія «золотих дуг» бодай почасти слушна, то останні новини зі світу повинні викликати неабияке занепокоєння. Бо вже й мережу макдоналдсів спіткали поважні клопоти: люди більше не хочуть гамбургерів! Чи не означає це, що, замість стояти в чергах, вони починають готуватися до війни? А тривожніше те, що на Близькому Сході дедалі менше п'ють пепсі та кока-колу, віддаючи перевагу натомість місцевому напоєві під назвою зам-зам кола. І ця зам-зам кола проникає вже й на європейський ринок, адже дедалі більше європейців — мусульмани.

Чи означає це кінець Заходу? Зарано, вочевидь, було б його провіщати, тим більше, що близько ста років тому це вже намагався зробити Освальд Шпенглер. Можливо, криза західної універсалістської ідеї, котра так наочно увиразнилася під час намагань якось погамувати війну в Югославії, а згодом і в реакції на 11 вересня, — це ще не ознака занепаду, а лише спонука переосмислити світ, який дедалі невідворотніше занурюється у постмодерну добу?

Країни, що виникли після розпаду СССР, як і його центральноевропейські сателіти, зіткнулися в цій ситуації з доволі складним завданням. Їхнім суспільствам доводиться визначати своє майбутнє, приборкуючи супротивні емоції. Європейським прагненням освічених новочасних еліт протистоять демони натовізму і ксенофобії, що їх протягом десятиліть заштовхувала у підсвідомість панівна ідеологія. Сьогодні вони виповзають на світло з подвоєною енергією.

Результати боротьби, яка точиться в Україні, Росії, на Кавказі, в Середній Азії, як і, зрештою, у Центральній Європі, матимуть не лише регіональне значення. Простір, що його Тофлер окреслив як «Євросія» і який протягом кількох десятиліть був місцем найбільшого та найжорстокішого суспільного експерименту, й далі виконує роль своєрідної лабораторії. Це тут витворюється формула суспільного життя для часу, коли всі прості рецепти безповоротно втратили значення. І хтозна, чи такий уже недоречний той «марксистсько-месіянський стиль», що його з певною самоіронією добачає у власних міркуваннях словенський філософ Славој Жижек:

Ми, посткомуністичні держави, маємо місію винайти ... нову форму суспільного життя, що могла б уникнути старих пасток. Може, це наше покликання — порятувати людство? □

Юрій Бача
Добрий день, Україно!
Вибрані статті про Україну
Пряшів, 2002

Ім'я літературознавця, публіциста та культурного діяча професора Юрія Бачі відоме від часів «празької весни», коли його критичні та публіцистичні матеріали про долю українського населення тодішньої Чехословаччини, опубліковані в часописах «Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя» та інших, потрапляли в Україну та до українського читача в діаспорі. Зрозуміло, їх не могло надходити надто багато, тож тепер автор із нагоди свого 70-річчя та виходу на пенсію вирішив видати найкращі зі своїх статей про українські справи окремим виданням «як подарунок своїм українським друзям та однодумцям та всім іншим українцям». Це трохи химерне читання: після всіляких «оксамитових» та інших подій раптом уздріти такий собі допис «Два перші кроки», де міститься «аналіз (та позитивна оцінка) ленінського розуміння національного питання по відношенню до України та його протиставлення гостронегативній оцінці (критиці) другого першого кроку — сталінському розумінню того ж питання». Але в тому й особливий шарм подарункового видання.